Hadis ve Siyer Araştırmaları
Hadith and Sīra Studies
Cilt/Volume: XI | Sayı/Number: 2 | Yıl/Year 2025
hadisvesiyer.info | © Meridyen Derneği

Araştırma Notu / Research Note

Mehmed Said Hatiboğlu: Hayatta Bir Hoca, Berdaim...*

Necdet Subaşı**

24 Eylül 2023 Pazar gününü sabahtan akşama kadar Burdur'da belki de hayatımda katıldığım en yoğun akademik programlardan birini izleyerek geçirdim. "İzleyerek" diyorum çünkü çok istememe rağmen konuşmacılar arasında değil dinleyiciler arasındaydım. Benimkisi, düzenleme kurulunun özel davetiyle ancak gerçekleştirilebilecek bir katılımdı. Sağ olsun arkadaşlar, en çok da Veli Atmaca Bey. Kendimi davet ettirmemi yadırgamadılar, hatta bu konuda yardımlarını gördüğüm Bünyamin Erul Hocaya da asla es geçmeden teşekkür etmeliyim.

Mehmed Said Hatiboğlu Hocayı ilk önce yazdıklarından tanıdım. Onun alandaki yerini ve kıymetini takdir etmenin benim gibi her daim yeniyetme ve fakat süregelen hikâyeyi en iyi bir şekilde anlamaya çalışan birisi için hiçbir şekilde mümkün olmadığını ifade etmek bana kalırsa ne bir mütevazılık göstergesidir ne de bu düzeydeki bir hakkı teslimi bir başkasına yıkma derdinde olan bir uyanıklık durumudur. Kendimi bildim bileli öyle ya da böyle Hatiboğlu Hocaya olan ilgisi asla eksilmeyen bir hayranıyım. Yazdıklarını, konuştuklarını büyük bir dikkat ve özenle takip ediyorum, onu ve yazdıklarını anlamaya çalışıyorum. Etrafında oluşan muhitin onda bulduğu her neyse onlarınkinden daha fazlasına

* *Bu metin, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi tarafından düzenlenen "Burdur'da İlim ve İrfan Geleneği: Hatiboğlu Ailesi Ulusal Sempozyumu" vesilesiyle bir katılımcı gözlemi olarak kaleme alınmıştır.*

** *Dr., Emekli Başbakan Başmüşaviri, siberya48@gmail.com, orcid.org/:0000-0002-2799-2148.*

talip olarak peşinden koşmaya devam ediyorum.

Ben Hatiboğlu Hocanın adından ilk kez Erzurum İslami İlimler Fakültesi'nin 2. sınıfında okurken hadis dersimize giren Abdullah Aydınlı sayesinde haberdar olmuştum. Hoca, derslerin ilerleyen safhalarında kendi alanında ihmal edilmemesi gereken bazı özel metinleri hevesli olduğunu düşündüğü öğrencilerine dağıtır sonra da onlardan kallavi birer sunum alırdı. Bana da bu süreçte sonradan pek de meşhur olduğunu öğreneceğim, "Hilafetin Kureyşliliği" makalesi düşmüştü. Hiç unutmuyorum, Erzurum'un o meşhur soğuğunda Seyfettin Özege Kütüphanesi'nde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin aradığım sayısını bulmuş, en az 50 sayfa olduğunu hatırladığım makalesini bir solukta okumuş, sonra da onu derste anlatmak üzere tekrar tekrar üstünden geçerek notlandırmış ve belirlenen gün ve saatte kendi sınıfımdaki arkadaşlarıma hocamızın refakatinde anladıklarımı sunmuştum.

İtiraf edeyim ki Hocanın bu devasa içerikli makaleyi neden bana verdiğini hâlâ bilmiyorum. Bir kere, hilafet hakkındaki bilgilerimin çoğu ansiklopedik olmaktan bile uzaktı. Çalakalem ilgilerle zihnimde çoğalttığım malumatların çoğu imam hatip yıllarımda kendimi bulmak için heves ettiğim arayışlarımı zorlayacak kadar derin ve kapsamlı değildi. Lisedeyken benim kuşağımdan olanların ana akım söylemlerden olabildiğince yalıtılmış bir şekilde kendi aralarında dolaşıma soktukları bilgilerin çoğu, o günlerde bir şekilde dâhil olduğumuz siyasi ve ideolojik grupların müfredatının apaçık izlerini taşıyordu. Anlaşılan bizim mahallede hilafet iyi bir şeydi, ama ne var ki kaybedilmiş ya da rehin alınmıştı. Her durumda onu yeniden canlandırmak, hayata geçirmek ve üzerindeki sıkı takibatı ortadan kaldırmak gerekirdi. Süregelen yanlışı bir an önce ortadan kaldırmak ise tek tek her birimize yüklenmiş dinî bir sorumluluktu. Bizim kişisel söz dağarcığımızın ve bilgi envanterimizin düşünce dünyamıza refakat eden hocalarımızınkilerle aynı düzeyde işlerlik kazanmasının tuhaf ve sıra dışı hâllerini kavramak için ise o günlerde içine doğduğumuz müktesebattan bir cevap beklemek boşunaydı.

Hilafetin ne olduğunu, nasıl bir sosyal, siyasal ve dinî bir çerçeve içinde hayatımıza girdiğini öğrenmek için de o günlerde revaçta ve ama bir o kadar da yasaklı olan bir kitaba ne yapıp edip bir bakmak gerekirdi. Rahmetli Mevdûdî'nin *Hilafet ve Saltanat* kitabı, bir yandan Müslümanların "mutlak" ihtiyaç duyduğu "hilafet"in tarihsel gerçekliğinden söz ediyor bir yandan da bugün başımıza gelen türlü gaileler eşliğinde sorumluluk sahibi her Müslümanı sahaya çağırıyor, hilafetin yeniden diriltilmesine ilişkin gerekçelerin sahici ya da hayali tam bir dökümünü sunuyordu. Benim durumumda olan birisi için o günlerin atmosferi içinde "dinî" olarak tanımlanan herhangi bir konuda kısmen de olsa yeterli sayılabilecek bir bilgiye sahip olmak hiç de kolay değildi. Üstünkörü

malumatlarla ilerlemek, meclislerde son sıralarda söz almak, aykırı düşüncelerle karşı karşıya gelindiğinde de kapışmak pekâlâ mümkündü ve her durumda da bu enstantaneler anlaşılabilir bir şeydi.

Bu dağınık ve ama kendine yeterlilik gücü veren zayıf teçhizatla ilahiyatın kapılarını tıkladığımızda ağır ve yüksek tazyikli bir müzakereye dâhil olmaktan kaçacak bir hâlimiz de yoktu. Eşyanın tabiatı, soruları suhuletle kabul etmeyi, cevapları da özenle bulmayı zorunlu kılıyordu. Artık öyle ya da böyle edindiğimiz bilgiler fakültede girdiğimiz hemen her derste bir seri bombardımana tabi tutuluyor, öğrendiklerimizin çoğunun eksik geriye kalanlarının da gereksiz olduğu iddiası bizi bulan gerçekliğe dâhil olmamızı zorlaştırıyordu. Biz daha yeni yeni kendi entelektüel kimliğimizi oluşturmaya çalışıyor, böylelikle bildiklerimizin bir kısmıyla yollarımızı ayırıyor bir kısmıyla da daha esaslı bir öğrenme çabası içinde yeniden tanışıyorduk.

İmam hatip müktesebatı okulda aldığımız eğitimle sınırlı sayılmazdı; aralarında kuşkusuz bu geleneğin harmanlandığı ailelerimizin ve sosyal çevremizin olduğu kadar bizi sarmalayan dinî ve kültürel muhitlerimizin de hatırı sayılır bir ağırlığı vardı. İmam hatip nihayet bir terkipti. Her bir unsurun birbiri üstüne baskı kurduğu bu güzergâhta sahip olduğumuz şeylerden hangilerinin inanç, hangilerinin kesin inanç ya da dogma hangilerinin de fantastik olacağını ayırt etme gücümüz yoktu. Bizi 20'li yaşlara taşıyan ve ergenliğin dipsiz kuyularında kaybolmamızı geciktiren tanışıklıkların çoğu artık ertelenmiş bir sadakat ihlali olarak ilahiyata devrediliyordu.

Hatiboğlu Hocayı böyle bir gerilim eşliğinde söz konusu çalışması üzerinden tanıdım. "Hilafetin Kureyşliliği" sarsıcı bir metindi ve ne yazık ki benim gibi merak ve tutkuları oldukça muğlak ve müstereddit çömezler için bu etki dile dökülebilir bir düzeyden fazlasıyla uzaktı. Bir kere metin, üzerine herhangi bir disiplin temelinde adamakıllı okumalar yapmamış birisi için sadece hayranlık uyandırıcıydı. İşin zorluğunun farkına varanlar için ise esaslı bir şekilde geri çekilmeyi salık veren bir uyarı stoku gibiydi. Evet hayranlık duymuştum, doğru; bir makale ancak bu kadar yeni ve zengin olabilirdi; evet geri çekilmeyi göze almalıydım, çünkü bizim bu hikâyede ne diye ve ne hakla bir yerimiz olabilirdi, belirsizdi. O hâlde vazgeçmeli ve geri dönmeliydim. Tabii ki öyle olmadı, devam ettim.

Ders anlatmak kolay: biraz heyecan, biraz yüz kızarıklığı, azıcık takdir ve belki de yerinde bir aferin. Hepsi bu! Ama benim hayatımda belki de ilk kez bir metin, belli belirsiz uyarılarla sahiplenilmeyi değil aynı zamanda onu daha sağlıklı bir zaviyeden ele alma kararlılığında oldukça işlevsel sayılabilecek bir yol ve yordam iradesi ortaya koymayı da öneriyordu. Belki söz konusu olan bütün bir gelenekti ve bu da nereden bakarsak bakalım daha 20'li yaşların başlarında

bir yerde seyrediyordu. O tarafa bakabilenler için sanki geçmiş, fark edilecek düzeyde kaba, hantal ve dağınıktı. Gerçi bu tür ağır metinlerden vazgeçmenin kolay olduğu mecralar yok değildi ama işte mesele bu boşluğun nasıl ve neyle doldurulacağıyla ilgili sorularda kilitleniyordu.

Hadis de Sünnet de kırmızı çizgimizdi, kesindi. Kur'an'a kimse laf edemezdi ama daha o zamanlar da bile Sünneti rencide etmek pekâlâ mümkündü. Nihayet zamanla raviydi, senetti, zayıftı, mevzuydu filan derken sonunda şimdiye kadar hayatımıza yön veren rivayetlerle yollarımızı ayırmamızı mümkün kılan değerlendirmeler birbirini kovalayacaktı. O yıllarda derslerimize giren bir hocamızı hiç unutmuyorum, bizim zayıf ama sert duyarlılıklarla sahip çıktığımız muhteşem hadis külliyatını gözümüzde bir çırpıda sıfırlamış ve sonunda ağzındaki baklayı çıkarıp kişisel tarihimizin müstesna yerinde kendine korunaksız bir yer edinmişti. Ona göre *Kütüb-i Sitte* diye "göklere çıkardığımız" hadis koleksiyonunda ardı önü yedi tane sahih hadis vardı ve gerisi işte öyle, muhaddislerin incelikli maharetiyle bugüne kadar sahih kalmayı sürdürmüş metinlerdi. Ona o gün inadımdan bugünse imanımdan dolayı kızmamın bizim hâli pür melalimizle yakından bir alakası vardı.

Aydınlı Hocanın bana sunumunu yaptırdığı makale sonradan belki de Hatiboğlu Hocanın en önemli çalışmaları arasında yer alacak bir öncü metin olarak hayli önemliydi. Hocanın neredeyse tüm makalelerini, sonradan bunların kitaplaşmış hâllerini bir bir okudum ve bütün bunların hemen hepsine damgasını vuran yaklaşımının sözünü ettiğim makalesinde içkin olduğunu da fark etmiş oldum.

Hocayı akademik hayata intisapla beraber daha sıkı ve tabii ki daha ciddi takip etmeye özen gösterdim. Rûberû görüşmeler 90'lı yılların sonlarını hatta bizzat *İslamiyat* dergisinin çıktığı yıllarını bulsa da ben onu daha çok doktora çalışmam vesilesiyle ve Türkiye'deki dinî hayatın entelektüel zeminine yakınlaşma arzusuyla okuyordum. Yaşar Kaplan'ın *Aylık Dergi*'de özel sayı olarak yayınladığı "Ehl-i Sünnet" dosyasıyla, Ercüment Özkan'ın hemen her sayısında gelenekli dine apaçık savaş açtığı *İktibas* dergisinde ona ve adına sıkça rastlar olmuştum. Öyle ki Mehmed Said Hatiboğlu'nu aradan epeyce uzun bir zaman geçmesine rağmen şimdi Burdur'da dinlerken bile yine eski zamanlardaki selikasıyla, akademik lehçesiyle ve zarif yakınmalarıyla tekrar bulmuş oluyordum.

Hatiboğlu Hoca, bizim gibi din, fıkıh, kelam, hadis, gelenek, modernlik bağlamında yolunu belli bir istikamete yönelik olarak kararlı bir şekilde teksif etmek isteyenler için daha en başta yarattığı makulleştirilmiş tereddütleriyle takdir topluyordu. Böyle bir bağlamda Hatiboğlu modern diksiyonu, akademik hassasiyetleri ve duyguyla yoğrulmuş çıkarımlarıyla her durumda saygın bir karakter olarak gidişatımızda mutlaka tanınması gereken bir rol model statüsüne evriliyordu.

Onun Cumhuriyet'in 50. yılında ilahiyat fakültelerini ele aldığı meşhur "Saltanat ve Hadis" makalesinin, "ideolojik kesinlikler"in "keskin" bir şekilde dolaşıma girdiği 90'lı yıllarda benim gibi arayışını mutlaklaştıran kişiler için zihinlerde kekre bir tat bıraktığını da hatırla(t)makta fayda var. Ancak onun, nihayetinde kişisel bir tercih olarak kaydedilebilecek bu yaklaşımının ya artan ve yoğunlaşan siyasal baskı ve zorlukların bir yansıması olarak okunması ya da bu tercihlerini besleyen entelektüel yönelimlerinin arkasındaki problematiklerin yeniden ele alınması gerekirdi.

Onun yıllar önce mütevazı bir ders ortamında acemi bir öğrenci tarafından özetlenerek anlatılan çalışması acaba zamanla bütün düşüncelerine ev sahipliği yapacak bir kurucu metin olarak görülebilir miydi? 2023'ün Eylül'ünde Hatiboğlu Hoca için gerçekleştirilen toplantıda gerek kendilerini gerekse onu saygıyla takip eden öğrencilerinin hayranlık uyandıran övgü dolu konuşmalarını dinlerken bütün bunları düşündüm.

Onun kolayca ulaşılabilecek bir başka makalesi olan "İslam'ın Aktüel Değeri", Hocada cevabını arayan soruların, bu soruları harekete geçiren tanıklıkların ve dert sahibi bir kavrayışın akademik ve entelektüel duraklarını yansıtır. Hocanın geleneği eleştirirken kullandığı dilin naifliği dikkat çekicidir; geçmişe yönelik eleştirilerinde olabildiğince naziktir ve sanki eskilere de pek fazla kıyamaz. Ancak işin ilginç tarafı onun dilinde pek de sarsıcı olmayan ve edebiyle kolayca yumuşayabilen analizlerin okuyucuya devredildikten sonraki etkisi ve kışkırtıcı pozisyonudur. Söyledikleri kendi söyleminde durduğu gibi durmaz, düşünceleri derin ve karmaşık gerilimleri temellendirme kaygılarını tahkim etmeye devam eder.

Önce *İslami Araştırmalar* ardından da *İslamiyat* dergisinde üstlendiği editoryal misyonun, en çok da bize kadar ulaşan kimi rivayetlerin sıhhati noktasındaki bazı hazır bulunmuş kabulleri sarsmakla kendine özel bir yer açtığını belirtmek isterim. Gerçekten de hemen her sayının girişinde kaleme aldığı takdim yazılarında bizi "gavur" karşısında mahcup edecek bazı "ilginç" rivayetlere işaret ediyor ve bu metinlerin destek verdiği kimi yaklaşımlarımızın arkasındaki usul problemlerini sorgulamaya çalışıyordu. Hz. Peygamber'i her andığında ona olan hürmetine birebir şahit olduğum Hocamızın ona atfedilerek bugünlere kadar taşınan rivayetler hakkındaki değerlendirmeleri her şeyden önce en başta kendini hüzünlere gark eden bir tahrif edebiyatıdır. Onun hadis külliyatından çıkarıp önümüze çıkardığı rivayetler aslında medeniyetimizi kötürümleştiren temel algılama biçimlerinin beslendiği kötücül kodları ele vermektedir.

Hadis alanına onun yakın öğrencileri kadar vakıf olamamanın bazen insana düşüncelerini ifade ederken verdiği rahatlıktan hareketle söylemek isterim ki

Hoca bütün bu ameliyelerindeki gücünü samimiyetinden, pek de kimseye nasip olmayan okuma aşkından ve kaynaklara olan hâkimiyetini sürekli olarak yenileyen tecessüsünden almaktadır. Hocanın modernlik, medeniyet, kültür, siyaset ve gündelik hayatın tanzimi gibi birbirini takip eden hususlarda bir şekilde hızımızı kesen rivayetlere yaptığı eleştirel vurguları bizi ister istemez onun Burdur'daki ilk gençlik günlerine, küçük bir taşra muhitinde fark yaratma becerisiyle ülkenin en büyük şehirlerinde bile adından söz ettirmeyi başaran merhum babasının maruz kaldığı haksızlıkların hane içinde ortaya çıkardığı gelgitlere dikkat kesilmeye zorlar. Sunulan tebliğlerde yeterli ölçüde derinleştirilmiş sondaj metinler olmasa da ben kendi adına hürmeten düzenlenen bir sempozyumda, öğrencileri tarafından gerçekleştirilen sunumlarda bile hep o gelgitlerin yarattığı dalgalanma izlerini gördüm. Gerçekten de bu dalgalanmalar, Hocanın özellikle birinci halkadan gözbebeği saydığını düşündüğüm öğrencilerini akademik ve entelektüel takibe aldığımızda rahatlıkla fark edilebilecek şekilde açık ve yalındı.

Hocanın Goldziher çevirisi muhtemelen hayatını vakfettiği bir amacın ete kemiğe bürünmüş bir hâliydi. Goldziher'le ismen tanışıklığım ilahiyat öğrenciliğimin ilk yıllarına dayanır. Oryantalizmi bütün kötülüklerin anası, müsteşriklerin de her birini anasının gözü olarak bildiğim zamanlardan bu yana kök hafızamda pek fazla değişiklik yok gibidir. Bununla birlikte farklı okumalarla şarkiyatçı geleneğin kurumsallaştırdığı stratejik ilgileri daha yakından öğrenmeye başlayınca da bizim taşımaktan yorulduğumuz kaygıların epeyce bir tarafının da zayıf ve popüler korkulardan ibaret olduğunu gözlemledim. Bizim kendimizi içinde hissettiğimiz ortak camiada bildiğim kadarıyla Hatiboğlu Hocamız kadar ilgili literatüre eleştirel saygıyla yaklaşan başka da kimse yoktu. Onun bu yaklaşımı müsteşriklerde gördüğü bilim ahlakı, tecessüs ve kararlılıkla ilerleyen dava adamlığını teyit üzerine kuruluydu. İtiraf edeyim ki daha giriş bölümünde Goldziher'e yönelik olarak dile getirdiği ve çoğumuzda "abartılı" övgü ve "ölçüsüz" hayranlık şeklinde yorumlanan ifadeler biraz daha dikkatle bakıldığında işini sağlam yapanlara karşı duyduğu derin hürmetten başka bir şey değildi. Ama işte gündelik hayatın dinî formasyonunu belirleyen hadis literatürüne en ağır suçlamaları gözünü kırpmadan dile getiren de Goldziher'den başkası değildi. Hocamızın onunla özdeşleşmeyi göze alan tasarrufunun makul ve meşru bir açıklamasına ulaşmak için herhalde bütün metinlerini yeniden okumak, kendisinden beslenen öğrencilerinin tanıklıklarına başvurmak ve dahası kendisiyle bu ve başka soruların cevapları için uzun ve soluksuz bir söyleşi yapmak gerekirdi.

Hemen her anma ve saygı toplantısında, çokça beklenmesine rağmen ciddi eleştiri ve kritiklere pek fazla yer verilmez. Bu noktada kantarın topuzunu kaçıranlar özensizlikle, yol yordam bilmemekle takbih edilirler. Bu nedenle Burdur Sempozyumu'nda daha çok güzel hasletler ve vefa üzerinden sunumlar

izledik. Hocaya yakınlığı herkes tarafından bilinen öğrencileri onu kendi hikâyelerinde biricik kılan yaşanmışlıkları sıralamakta adeta kendi aralarında yarıştılar.

Belki de bu oturumlar yeri değildi ama mesela ben şahsen Hocanın bütün bu yapıp ettikleriyle muarızları tarafından nasıl olup da Cumhuriyetçi, hangi gerekçelerle laik ve ne diye modern diye kayda geçirildiğini de anlamak isterim. Bu kavramlarla ilgili çekincelerim olduğundan değil, Ankara İlahiyat'ta sıkı bir Müslümanlaşma sürecinin başlatıcısı olarak bilinen merhum Tayyip Okiç'in akademik ve entelektüel mirasçısı sıfatıyla Hocamızın gürültüye getirilerek bütün o muhalif, eleştirel ve sade kişiliğinin birkaç pragmatik şablona sıkıştırılmasını anlamakta zorlandım. Acaba dedim aslında buna kendisinin değil de öğrencilerinin mi ihtiyacı var, sormadan edemedim.

Şakası yok, Hocamız muhataralı dönemlerde ilahiyat programlarının rota tayininde oldukça önemli roller ve pozisyonlar üstlenmiş, İslam'ı alelade bir reform programına dâhil etmek için koşuşturan bir ucuzluğu erkenden fark etmiş, gidişatı yerinde izlemiş, "Nerede hata yaptık? Neden bu kader? Nasıl bir keder?" sorularıyla yüzgöz olmaktan hiçbir şekilde yılmamıştır. Babasından kendisine tevarüs eden kişilik örüntüleriyle o, ölçülü bir itiraz dilinin, güçlendirilmiş bir araştırma iştiyakının öncüsü olarak parmakla gösterilmeyi hak etmiştir. Burada ara dönemlerin karmaşık trafiğinde İslam araştırmalarının gücünü artırmak için elinden geleni yapmış bir temsilden söz ediyoruz. Böyle bir karakterin içinde dolaşan vicdanı, derdi ve kaygıyı açığa çıkarmak ve oradan korkuları değil hepimize yetecek, her birimizi ayağa kaldıracak enerjiyi temellük etmek herhâlde en çok da öğrencilerine ve bizlere düşer.

Velhasılı kelam güzel bir sempozyumdu. Hocamızı bir daha görmüş ve dinlemiş olduk. Doğum gününü sempozyuma denk getirmeyi akleden tertip heyeti ve otelin terasında kutlama için yer alan sadık öğrencileri, hayatının her bir dönemi başka bir sosyolojiye, sıra dışı bir devinime ve sade bir dönüşüme işaret eden Mehmed Said Hatiboğlu Hocamızı onurlandırdılar. Ben şahsen bütün bunların yanı sıra saygıdeğer Hocamızın muhterem pederlerinin mezarı başında anılmasını, şehrin en büyük camiinde mevlit okunmasını, yurdun dört bir tarafına yayılmış öğrencilerinin hemen hepsinin o gün orada olmasını ve ilmiyle âmil pederlerinin keyfî sürgününe karşı duran şehir ahalisinden ayakta olanların da salona davet edilmesini çok isterdim.

Hocamıza ve onun muhterem eşi hanımefendiye hayırlı ömürler dilerim. Böyle dolu dolu geçen bir ömrün coşkuyla ilerleyen akışına tanıklık eden öğrencilerinin vefa ve sadakatlerine daha hayattayken şahit olmak bilmem herkese nasip olur mu?